

Матласевич О. В.

## ІСТОРИКО-ПСИХОЛОГІЧНА РЕКОНСТРУКЦІЯ МЕНТАЛЬНОЇ МОДЕЛІ СВІТУ В БОГОСЛОВСЬКІЙ СПАДЩИНІ ВАСИЛЯ СУРАЗЬКОГО

*У статті здійснюється спроба історико-психологічної реконструкції ментальної моделі світу в богословській спадщині Василя Суразького. Автор розкриває сутність поняття ментальної моделі світу, обґрунтовує та описує дослідницьку процедуру психолого-історичної реконструкції. У результаті дослідження виявлені та описані основні компоненти ментальної моделі світу: уявлення про людину, її місце в природі і суспільстві; розуміння природи і Бога; специфічні особливості спрямованості особистості того часу (моральні переконання, вірування, ціннісні орієнтації, погляди, ідеали, життєва позиція).*

**Ключові слова:** ментальна модель світу, психолого-історична реконструкція, особистість, цінності, саморефлексія, релігійна ідентичність.

*В статье осуществляется попытка историко-психологической реконструкции ментальной модели мира в богословском наследии Василия Суразьского. Автор раскрывает сущность понятия ментальной модели мира, обосновывает и описывает исследовательскую процедуру психолого-исторической реконструкции. В результате исследования обнаружены и описаны основные компоненты ментальной модели мира: представление о человеке, его место в природе и обществе; понимание природы и Бога; специфические особенности направленности личности того времени (моральные убеждения, верования, ценностные ориентации, взгляды, идеалы, жизненная позиция).*

**Ключевые слова:** ментальная модель мира, психолого-историческая реконструкция, личность, ценности, саморефлексия, религиозная идентичность.

*Article presents the historical and psychological reconstruction of mental model of the world which is described in the theological inheritance of Vasyl Surazky. An author exposes essence of concept of mental model of the world, grounds and describes research procedure historical and psychological reconstructions. As a result of discussion*

*was described the basic components of mental model of the world: picture of man, its place in nature and society; understanding of nature and God; specific features of orientation of personality of that time (moral persuasions, beliefs, valued orientations, looks, ideals, vital position).*

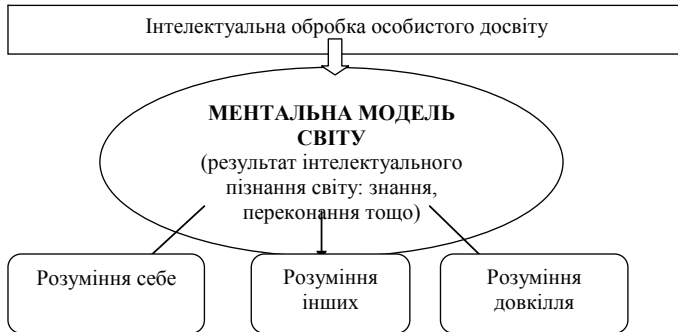
**Keywords:** *mental model of the world, historical and psychological reconstruction, personality, values, reflection, religious identity.*

На сучасному етапі розвитку гуманітарної науки **ментальна модель світу** є одним із ключових об'єктів дослідження у різних галузях знань – психології, лінгвістиці, етнології, культурології, філософії, теорії штучного інтелекту та багатьох інших. Сучасна вітчизняна дослідниця в галузі когнітивної психології М. Л. Смульсон зазначає, що “основною проблемою на сьогодні залишається проблема експліцитації індивідуальної ментальної моделі, її дослідження як для наукових цілей, так і для цілей прикладних” [16]. Також вчена вважає, що ментальну модель можна інколи реконструювати за вчинками людини, її підходами до розв’язування життєвих та професійних задач, більш-менш щирими висловлюваннями тощо.

Метою статті є спроба здійснення реконструкції ментальної моделі світу на основі вивчення та аналізу богословської спадщини Василя Суразького. Відповідно до наших припущень, психолого-історична реконструкція ментальної моделі світу минулих поколінь допоможе зрозуміти сутність пам’яті нашого народу, які компоненти вона включає і яким чином функціонує, регулюючи поведінку людей.

Сучасні наукові розробки пропонують низку підходів до інтерпретації категорії “ментальна модель”. Так, М. Л. Смульсон визначає ментальну модель світу як психологічний конструкт, який фіксує результат інтелектуального пізнання світу людиною, рівень розуміння людиною себе, інших та довкілля. Ментальна модель тісно пов’язана зі знаннями та переконаннями особистості, з інтелектуальною обробкою (відображенням, усвідомленням, закарбуванням та інтерпретацією) особистого досвіду [15; 16]. З іншого боку, ментальні моделі світу є внутрішнім психологічним механізмом інтерпретаційного процесу, а розуміння світу та відповідні дії визначаються, як відомо, не самими подіями, а їх інтерпретаціями або, інакше, інтерпретаційними схемами. Тому як індивідуальні, так і групові ментальні моделі (результат суб’єктивного відображення та інтерпретації власного досвіду або досвіду групи, популяції, суспільства) конструюють (конституують) наш світ [16].

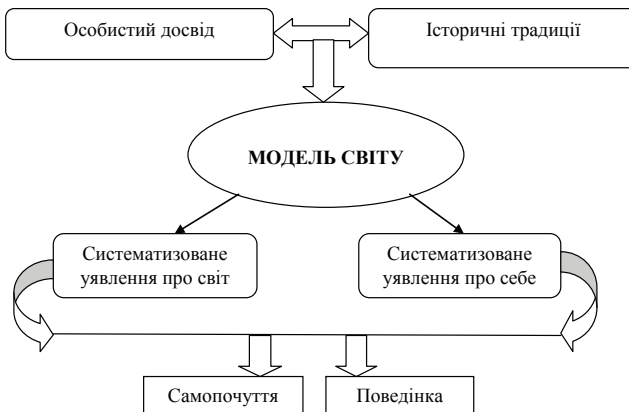
Схематично ментальну модель світу в інтерпретації М. Л. Смульсон можна представити так:



**Рис. 1. Ментальна модель світу в інтерпретації М. Л. Смульсон**

Російська дослідниця Р. М. Грановська тлумачить ментальну модель як “психічний конструкт, у якому сконцентровані нагромаджені людиною і систематизовані на цей момент уявлення про світ і себе – Модель Світу. Її вплив на самопочуття і поведінку людини визначається синтезом особистого досвіду та історичних традицій її середовища. Вона інтегрує людину як особистість і слугує їй універсальним персональним інструментом, який є незамінним при орієнтації і вирішенні всіх життєвих задач... Модель світу виступає як цілісна система, де беруть свій початок усі висунуті людиною гіпотези, допомагаючи їй передбачати події і бути готовою діяти відповідно до них” [3, с. 401].

Схематично ментальна модель світу за Р. М. Грановською матиме такий вигляд:



**Рис. 2. Ментальна модель світу в інтерпретації Р. М. Грановської**

О. О. Селіванова зазначає, що ментальна модель ґрунтується на сприйнятті людиною світу залежно від самого світу і її знань, досвіду (тобто межі наших моделей є межами нашого світу)” [14, с. 380].

Отже, як бачимо, усі дослідники, даючи різні варіанти інтерпретації поняття ментальної моделі світу, сходяться в тому, що ментальна модель конструюється людиною в процесі пізнання і одночасно дана їй від народження, як продукт еволюційного та історичного розвитку. Ментальна модель дозволяє людині орієнтуватися в реальності і забезпечує їй виживання. Це є однією із цілей когнітивного процесу.

У психології пізнавальних процесів досить часто паралельно використовуються поняття “картина світу”, “образ світу”, “когнітивні карти”, “схема реальності”. Так, Ю. М. Білокопитов розглядає “образ світу” як цілісну “модель світу” [2, с. 116]; М. В. Нікітін – як духовну (ідеальну, ментальну) структуру, яка існує у свідомості людини [11, с. 773]; В. І. Постовалова взагалі не розмежовує поняття “модель світу”, “картина світу” і “образ світу” [13]. Н. Жукова, проаналізувавши вище зазначені синонімічні (як вона називає) поняття, робить висновок про те, що всі вони є складними розумовими конструктами, мають спільні ознаки (когнітивність, історична обумовленість, системність, структурованість, семіотичність), що часто призводить до підміни у різних галузях знань одного поняття іншим. На її думку, усі феномени є когнітивними за своєю природою, формуються в результаті пізнавальних актів, трансформуються в процесі історичного розвитку людства, оскільки світ постійно змінюється [7].

У роботах М. Л. Смульсон [16], І. Г. Дубова [6] можна простежити, що поняття “ментальна модель” фактично ототожнюється із поняттям “менталітету”. Так, в інтерпретації російського дослідника І. Г. Дубова “. . . менталітет як специфіка психологічного життя людей розкривається через систему поглядів, оцінок, норм та умонастроїв, які ґрунтуються на наявних у цьому суспільстві знаннях та віруваннях, і таку, яка задає разом з домінуючими потребами й архетипами колективного несвідомого ієрархію цінностей, а значить, й характерні для представників цієї спільноти переконання, ідеали, схильності, інтереси та інші соціальні настановлення, які відрізняють указану спільноту від інших” [6, с. 22]. М. Л. Смульсон розглядає менталітет як певну узагальнену характеристику ментальної моделі певної спільноти (тобто характеристику колективну, а не індивідуальну) [16]. Однак, на нашу думку, поняття “ментальної моделі” та “менталітету” співвідносяться як загальне і конкретне. “Ментальна модель” у нашому розмінні є схематичним, можливо, дещо спрощеним, загальним уявленням про світ, тоді як менталітет – це спосіб мислення, наповнений конкретни-

ми змістовими характеристиками, які значною мірою зумовлені історико-економічними та релігійними традиціями.

Отже, здійснивши аналіз основних підходів до “ментальної моделі світу”, вона розуміється нами як складне когнітивне утворення, яке існує у культурній свідомості у вигляді відрефлексованого індивідуального і колективного досвіду, втіленого у знаннях, переконаннях, віруваннях, що дає можливість орієнтуватися людині у світі та розуміти його.

Як уже згадувалося, інтенсивний культурно-історичний розвиток нашого суспільства потребує поглибленого вивчення особистості, особливостей психіки, аби якомога повніше розкрити її ресурси та творчий потенціал і відродити на цій підставі справжні загальнолюдські ідеали. Для цього потрібно враховувати визначену послідовність соціально-детермінуючих тенденцій, їх історичне сплетення й спадкоємність. У цьому контексті слова Л. С. Виготського про те, що вища форма поведінки з’являється у своєму розвитку на сцені двічі – спочатку, як колективна форма, як функція інтерпсихологічна, потім як функція інтрапсихологічна, як відомий засіб поведінки, показують повноту культурно-історичного розуміння психічних процесів формування поведінки як наступного рефлексивного індивідуального “зняття” колективних форм, зразків і норм, які за своєю суттю є інтеріоризованими формами соціальної взаємодії, які відображають той чи інший рівень культурного розвитку суспільства. Саме тому, на нашу думку, екстраполюючи погляди в історію, здійснення історико-психологічної реконструкції конкретної історичної епохи й життєвого шляху окремої особистості сприятиме, по-перше, глибшому розумінню закономірностей історіогенезу психіки, а також може дати відповідь на коло питань, які турбують українську спільноту.

Методичний інструментарій. Сьогодні в історичній психології використовуються герменевтичні, автобіографічні та інші технології експлікації психологічної реальності минулого. У нашому дослідженні ми використали метод історико-психологічної реконструкції, який вважається найбільш повним та обґрунтованим. Під “психологічною реконструкцією”, як зазначає сучасний вітчизняний дослідник М.-Л. А. Чепи, розуміється відтворення всіх аспектів психічної сфери людей минулих епох на основі всіх фактів, які можуть дати певні свідчення про особливості життєдіяльності минулих поколінь [18]. Вважається, що така реконструкція має відбуватись у напрямку від елементарних до вищих психічних процесів і функцій. Спочатку відбувається реконструкція біологічних потреб, фізіологічних основ темпераменту, емоцій, потім – видів діяльності, групових взаємин і

соціальних типів особистості, нарешті “інвентаризація” пізнавальних процесів та синтетичної характеристики епохи – моделі світу. Завданням же нашого дослідження є здійснення історико-психологічної реконструкції ментальної моделі світу, – за М.-Л. А. Чепую, останньою і найбільш трудомісткою ланкою цього процесу.

У своєму дослідженні ми опиралися на дослідницьку процедуру психолого-історичної реконструкції, яка була операціоналізована колективом співробітників лабораторії історії психології та історичної психології Інституту психології РАН. У ній виділяється 4 основні етапи (блоки) реконструкційного процесу. Як перший блок виступає формулювання психологічної проблеми (у нашому випадку – це ментальна модель світу). На другому етапі здійснюється поглиблене вивчення і обґрунтування найбільш операціоналізованої теоретичної моделі обраної проблеми (цей етап був описаний нами вище). Теоретична модель слугує концептуальною рамкою, накладення якої на вміщений у джерелах матеріал дозволяє вичленити відповідну інформацію, провести її змістовий аналіз та інтерпретацію. Третій етап психолого-історичної реконструкції включає виділення і обґрунтування джерел відповідно до поставленої проблеми і заданої теоретичної моделі. І, нарешті, четвертий етап являє собою аналіз і реконструкцію відібраних джерел [5].

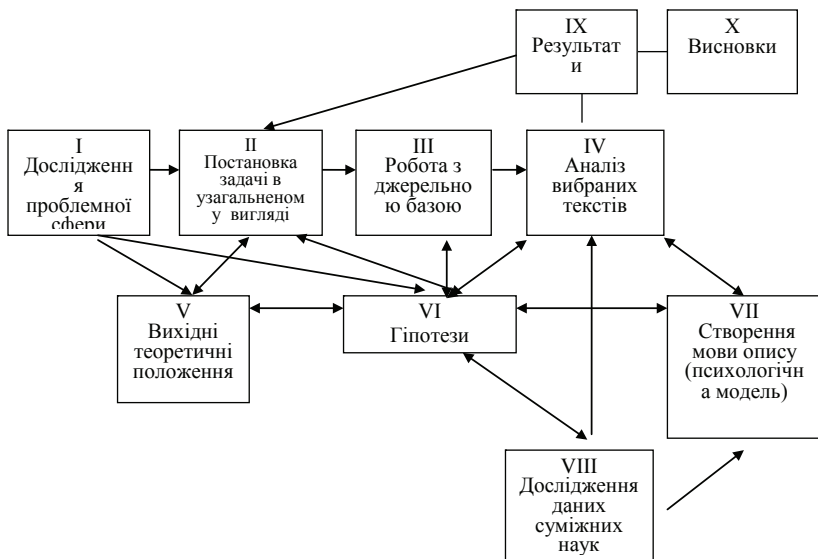


Рис. 3. Блок-схема психолого-історичної реконструкції

На рис. 3 у згорнутому й узагальненому вигляді подана блок-схема процесу психолого-історичного дослідження. Як бачимо, кожний блок має конкретні змістово-функціональні характеристики і взаємодіє з іншими елементами загальної структури психолого-історичної реконструкції.

Оскільки перший і другий етап, відповідно до поданої блок-схеми, нами вже було описано вище, то перейдемо безпосередньо до аналізу та реконструкції ментальної моделі світу в богословській спадщині острозького просвітника кінця XVI – початку XVII століття Василя Суразького.

Як було зазначено, важливим етапом проведення психолого-історичної реконструкції є формування бази джерел. Під історичним джерелом розуміється будь-який продукт діяльності людини, створений у певних конкретно-історичних умовах, який містить у собі інформацію як про його суб'єкта-творця, так і про час його створення. За джерела ми обрали літературні твори Василя Суразького, оскільки кожний літературний твір є картиною, образом або рефлексивним продуктом із тієї реальної дійсності, в умовах якої він народжувався.

В історико-психологічному дослідженні літературний твір (текст) сприймається як багатозмістовне та багатомірне явище, здатне вміщувати і виявляти:

1) простір індивідуального буття автора (зміст обраних психологічних проблем для індивідуального пізнання; поєднання окремих виділених проблем у циклічні утворення; перетворення змістовних тлумачень досліджуваних проблем);

2) рух змістовного та функціонального досвіду автора протягом індивідуальної історії його життя (динаміка пізнавальних дій автора щодо предмету своєї активності; завершеність та цілісність створених автором методів, засобів, прийомів перетворення досліджуваного явища в реальності особистого життя та інших людей; здійснення реальних “впливів” на об'єктивний процес розвитку досліджуваного явища);

3) час культурно-історичного буття автора (сутнісне поєднання автором ознак епохи, у якій він творить, та ознак історії індивідуального самобуття; можливість “передбачити” подальший хід пізнавального процесу та створити основи “майбутнього нового”; можливість ствердити та зберегти особисту індивідуальність, “піднятися над часом”) [10].

У контексті нашого дослідження також цікавою є думка Р. М. Грановської про те, що ментальна модель світу підтримується вну-

трішнім діалогом. Причому це стосується як тієї частини моделі світу, яка акумулює інформацію про цінності і традиції людської спільноти, так і тієї, яка спирається на власний досвід [3]. Оскільки діалог передбачає співбесідника, при внутрішньому діалозі особистість не може залишатися на одній позиції, вона має бути здатна до розщеплення власної психіки. Для нашого дослідження це є важливим висновком, оскільки, як відомо, наприкінці XVI – у першій половині XVII століття одним з основних засобів вирішення суперечностей суспільно-актуальної тематики (від змагань за духовні, культурні та політичні впливи, аж до захисту прав і свобод простої людини) були полемічні твори, у яких їхні автори (у тому числі і В. Суразький) розглядали й аналізували позицію свого опонента, у деяких місцях навіть пробували ставати на його місце. Можливості такого “розщеплення” власного мислення при внутрішньому діалозі є показником його гнучкості, зокрема, гнучкості інтерпретаційної. А це, своєю чергою, дає нам всі підстави використовувати полемічні твори як джерела для реконструкції ментальної моделі світу того часу.

Василь Суразький – український мислитель, гуманіст, теолог кінця XVI – початку XVII століття, творчість якого була відома як в Україні, так і за її межами. Василь Суразький, шляхтич за походженням, народився у сім’ї королівського писаря. Вважається, що освіту здобув завдяки самостійним заняттям та спілкуванню, оскільки навчання за кордоном для дрібного шляхтича було недоступним, а якби здобув її в якомусь із кальвіністських закладів, то пізніше його опоненти не минули б цього факту. Проте, як зазначають дослідники його творчості, був людиною з досить високою освітою [8]. П. Кралюк, І. Пасічник, М. Якубович вважають, що він був одним із перших випускників Острозької академії, яка розпочала свою діяльність близько 1576 року, а пізніше став і її викладачем [9, с. 4]. На думку багатьох дослідників, В. Суразький брав участь у роботі над створенням Острозької Біблії (1580 р.), відіграв важливу роль у підготовці слов’янських перекладів “Маргарита” І. Золотоуста (1595 р.), “Псалтиря” (1598 р.), “Книги про піст” (1594 р.).

Однією з найбільш видатних праць В. Суразького вважається його “Книга про єдину істинну православну віру та святу апостольську Церкву, звідки вона з’явилася та як усюди поширилася” – православна енциклопедія з головних богословських питань, написана 1588 року й видана в 1598 р. в друкарні Острозької академії [9, с. 15]. Цей трактат користувався значним попитом у православних кліриків Східної Європи і з православно-канонічної точки зору вважається



ідеальним. Як пише І. Д. Пасічник, “є всі підстави вважати, що книга Василя Суразького входить до золотої скарбниці східнохристиянської теології” [9, с. 4]. Усе вищесказане актуалізує неабиякий науковий інтерес до самої особистості та спадщини Василя Суразького, його бачення світу.

Реконструкція такого складного явища, як ментальна модель світу, можлива лише шляхом умовного виділення окремого її сегменту. У нашому дослідженні ми звертали увагу на такі її компоненти, як:

- основні уявлення про людину, її місце в природі і суспільстві;
- розуміння природи і Бога як творця всього суцього;
- специфічні особливості спрямованості особистості (моральні переконання, вірування, ціннісні орієнтації, погляди, ідеали, життєва позиція).

Для вивчення цих питань ми використали найавторитетніший твір В. Суразького – “Книгу про єдину істинну православну віру”, у якій автор намагався переосмислити такі важливі проблеми, як церковна ідеологія, зв’язок Бога і церкви, Бога і церковної ієрархії, Бога і соціального порядку, представити Бога альтернативою всякого порядку. Значна увага приділялася також осмисленню і визначенню місця людини у світі.

Як відомо, поняттю Бога відводилося чільне місце в релігійному світогляді XVI – XVII століття. Тогочасна наука всю свою увагу зосереджувала на доведенні Його буття та створенні Ним світу з нічого. У розв’язанні цих питань В. Суразький використовував дещо інший підхід – так званий метод “негативного богослів’я” (ствердження Бога через заперечення), що не було характерно для того часу. В основі такого підходу лежить неможливість надання вищій істоті земних рис, властивих людині якостей, оскільки Бог “везде бо есть и все наполняет”. Подібна позиція, на думку І. Паславського, свідчила про значний відхід від церковної персоніфікації Бога і примітивних антропоморфних уявлень про нього, про наявність пантеїстичних тенденцій неоплатонізму [12, с. 41]. Нам це говорить про сміливість, критичність і неабияку самостійність та незалежність мислення автора.

Так, В. Суразький шляхом послідовного заперечення всіх можливих приписуваних Богові якостей обґрунтовує, з одного боку, Його трансцендентність, а з другого – іманентність стосовно до світу. Сприймаючи Бога як всемогутнього творця усього видимого і невидимого, тілесного і безтілесного, неба і землі, Василь Суразький характеризує Його як щось таке, що існує вічно, саме по собі нерухоме,

невимовне і неосяжне, що вище від слова і розуму, істоти або буття, нечуттєве і невидиме, що, однак, все охоплює і наповнює собою.

Мета цієї створеної Василем Суразьким концепції субстанційної трансцендентності та іманентності божественного першопочатку полягала, з одного боку, в тому, щоб максимально віддалити Бога від світу і поставити Його над ним, а з другого – надати Йому можливість бути невидимо присутнім у світі для освячення всього плотського, матеріального.

У наші дні привертає увагу багатоаспектність проблеми Трійці, її філософське обґрунтування, яке лягає в основу вивчення багатьох проблем наукового характеру, в тому числі і психологічних. Троликість Бога, остаточно сформульована на Другому Всесвітньому соборі в 381 році у вигляді Символу віри, стала одним з основних і загальноновизначених положень християнства. Василь Суразький, намагаючись довести неспроможність вчення про два джерела походження Святого Духа, тобто від Отця і від Сина, прагнув досягнути і викласти своє розуміння таємниці Трійці, розкрити в доступній теологічній формі складну діалектику єдиного і множинного: “Три бо єдин Бог, рівні і совокуплені божеством, соединени разделителне и разделени соединителне” [17].

Вражає глибина роздумів Василя Суразького. З метою більш докладливого пояснення свого бачення аналізованої проблеми він, незважаючи на категоричне заперечення порівняння Бога з будь-яким земним або небесним творінням, проводить аналогію між Трійцею і сонцем. Подібно до того, як промінь і світло сонця, що доходять до нас, неможливо від нього відокремити, так Син і Дух Святий нерозривні з Отцем і один з одним, стверджує він [17]. Отцю, вважає вчений, притаманна властивість випускати Святий Дух і народжувати Сина. Розмірковуючи над поняттям Бога, Василь Суразький говорить, що подібно до того, як джерелом походження людського слова, що вимовляється устами, є розум, тобто воно причетне духу, ним створюється, тимчасом як обидва – слово і дух – отримують своє буття від розуму з тією лише різницею, що одне є “ражателне”, а інше – “ісходителне”, так і Отець є джерелом і коренем, від якого народився Син – слово (логос), і Дух, що супроводжує його і виявляє його дію [17]. І подібно до того, як у людини розум, слово і дух одне в одному нерозривно містяться й одне в одне не перетворюються, стійко зберігаючи свої невід’ємні властивості, так і в єдиній божественній істоті злилися у вічній єдності “безначальний” Отець і співвічні і породжені ним “собезначальний” Син і “соприсносущний” Дух [17].

Полеміка навколо цього догмату, що велася на терені теології, є свідченням вільнодумства і самостійного мислення В. Суразького, а також могла бути поштовхом для розвитку зазначених якостей і в інших.

Достатню увагу В. Суразький приділяв також ідеї про людину, яка, в його уявленнях, посідає в ієрархії буття середнє місце між Божественним і земним світом. З одного боку, людина вважалася близькою до Бога, який створив її за своїм образом і подобою. А з другого – вона була безмежно далека від свого Творця. Таким чином, людині відводилася роль посередника, центральної ланки, що забезпечувала комунікацію між Богом і створеним Ним світом. Саме ця “серединність” стала тлумачитись В. Суразьким як специфічна перевага, оскільки дає свободу самовизначення.

В уявленнях В. Суразького, людина є творінням Бога, що забезпечує їй усвідомлення спорідненості з Ним. Людина, яка має в собі частинку Бога, усвідомлює себе особистістю, здатною проявляти любов до Бога і заслужити його благодать. Любов’ю Бога людина піднімається над усім сотвореним, оскільки лише вона має Дух Божий у собі, завдяки чому є вищим створінням.

В. Суразький неодноразово підкреслював значення активності людини в її житті, розвитку, пізнанні Бога та майбутньому спасінні. Її поведінка – не наслідування раз встановленому ідеалу, а результат важкої внутрішньої роботи. Так, Василь Суразький пише, що дар Духа Святого посилається на всіх, але сприйняти його може лише той, “кто сам себе к восприятію достойна сътворить” [17, с. 744]. Найвищим, найбільш достовірним рівнем пізнання, на думку Василя Суразького, є “внутрішня філософія” (рефлексія, самопізнання), індивідуальний досвід сакрального. Василь Суразький часто звертався до власного рефлексивного досвіду і закликав до цього інших. Так, він обґрунтовує користь від поминання померлих для живих людей: “Каждо бо ихъ конецъ житія свого помышляюще, и дела усопшаго въспоминающе, уцеломудряются” [17, с. 851]. У цьому приховується глибока психологічна суть, оскільки сьогодні відомо, що, аналізуючи життя своїх предків, ми маємо можливість здобути цінний досвід, який лежить в основі подальшої трансформації власного “Я”, вдосконалення себе та свого життя.

Крім того, в уявленнях В. Суразького, внутрішня робота над собою допомагає вирішити одне із ключових питань у розвитку людини – це питання власного самовизначення. В. Суразький у своєму творі розповідає притчу про старця, який багато трудився і нерозпущено жив, але від нерозуміння ходив на служби у різні церкви. І одного

разу ангел Господній запитав його: “Коли помреш, як хочеш, щоб тебе поховали: по-єгипетськи, чи по-римськи, чи по-єрусалимськи, чи ще як?” І дав йому ангел три тижні, щоб порозміркувати про себе та в результаті дати відповідь. Після закінчення цього терміну старець відповів ангелу: “По-єрусалимськи”, на що ангел сказав: “Добре, звільнив ти душу свою від вічних мук” [16, с. 660-661]. Цими словами Василь Суразький показує, наскільки важливо усвідомлювати власну сутність, власну ідентичність.

Мислитель засуджує лінь, засуджує тих, хто зупинився у своєму розвитку і далі не прагне рухатися: “Жестосердый же народъ..., засадился на дочасномъ. . . законе, властне, яко дети на азбукахъ. И опершися, далее до съвершенна науки и познания истинна веры поступовати не хотятъ и въ томъ упорномъ безуми своемъ валяючися погибають” [17, с. 623].

Василь Суразький наголошує на зв'язку між тілесним і духовним, посилаючись на приклад із релігійної практики. Людина, яка молиться “духом”, а тілом виявляє лінь, “обманює себе”. Не можна розривати духовне і тілесне, видиме й невидиме – тільки в їхньому взаємозв'язку можна говорити про істину [9, с. 28]. Кожен, хто не повірить в “тілесний” Єрусалим, не сподобиться Єрусалиму “мисленого”, духовного. “Вся бо духовнаа отъ тьлеснаго ражаются, яко от голого зерна класъ” [17, с. 661]. На перший погляд видається, що Василь Суразький віддає перевагу матеріальному світу перед духовним. Однак П. Кралюк та М. Якубович реконструюють логіку автора дещо по-іншому: духовне, “невидиме” буття стає “видимим” саме завдяки тілу. Тілесне “розкриває” духовне, відображаючи ідею божественного задуму [9, с. 29]. І сам автор розглядає тілесне як речовину, яка сприймає певні “відбитки” вищого, духовного, перетворює “невидиме” у “видиме”. Він пише про духовне, як про інший, відмінний від земного, світ, який ми не можемо пізнати через свою грубість, нечутливість.

Коли уважно читати працю В. Суразького, то неважко помітити, що він володіє неабиякими психологічними знаннями, використовує психологічну лексику, яка періодично простежується у всьому тексті. Це питання для нас є вкрай цікавим та важливим, тому зупинемося на ньому дещо детальніше. Ми виділили декілька основних моментів, у яких яскраво простежуються психологічні ідеї:

1) в обґрунтуванні В. Суразьким необхідності “зовнішньої філософії” для формування навички правильно говорити та мислити (загострювати розум): “Яко младенця егда в училище грамоты приводятся, первіе буквы прописують и складу писменнаго научаютъ, а

кгда ся въ томъ выправять, потомъ тогда до совершеннаго познанія приводими бывають” [17, с. 622];

2) цікавими в цьому контексті є уявлення В. Суразького про те, як люди характеризують духовний світ, використовуючи зовнішню мудрість. Він пише: “Якщо так просто, через тілесну грубість нашого розуму, міркуємо про ангелів та сили небесні, вбачаючи в них крила й пір’я, то мусять у них бути ще й м’ясо та кості. Якщо леви та корови раптом уявлять собі їхнє існування, то в тих з’являться... нігті, роги й шерсть” [17, с. 697]. Тут, по суті, В. Суразький розкриває психологічні механізми уяви, зокрема її залежність від нашого досвіду, про що значно пізніше напише Л. С. Виготський;

3) також видно, що автор розумів психологію сприймання, зокрема писав про те, що кожен може по-своєму інтерпретувати інформацію: “Если где в писаніи которое слово уловять..., то зараз умышленіе сотворивши, и замкненіе наносят, ничего далее не рассмотрят” [17, с. 705]. Тонко і влучно, на нашу думку, образно порівнював інтерпретований матеріал із тінню: образ тіні дає нам певне загальне і схематичне уявлення про предмет, однак пізнати суть і глибину предмету за тінню ми не можемо. А тому, на його думку, інтерпретовані кимось тексти не можна сприймати за істину. Продовжуючи свою думку, він доходить висновку, що, оскільки, сприймаючи і передаючи комусь уже власну інтерпретацію, інформація спотворюється і не є повною, то потрібно максимально берегти традиції, свою віру в незмінному вигляді;

4) порушується у його творі і психофізична проблематика, зокрема, згадується про п’ять відчуттів, про те, що всі вони “управляються головою”; обґрунтовується домінуюча роль зорових відчуттів, оскільки більшість інформації про світ ми отримуємо через зір, однак, разом з тим Суразький пише і про їхню взаємодію;

5) простежуються у його творі і знання про вікові особливості розвитку людини, врахування її потреб, певного історичного періоду її розвитку (“Яко бо священство съ поколения Аароноваго в иншее поколене переменялося, тогда по нужди и закону перемена бать мусяла” [17, с. 804]);

6) розмірковував мислитель і про правильне й адекватне вживання слів, їхнє змістоє наповнення, цим самим порушуючи і психолінгвістичну проблематику.

Отже, є всі підстави стверджувати, що у той час уже створюється своєрідна психологічна лінія, яка порушує питання про те, що таке людина, звідки вона походить, як організована, якою вона мусить бути за своїм психолого-етичним змістом тощо.

Загалом, у своїх поглядах В. Суразький дотримувався прийнятих в острозькому центрі уявлень про роздвоєння людини на “внутрішню” й “зовнішню”, тілесну й духовну, де вищою умоглядною силою постає ум, який спрямовується Богом і покликаний відкрити в людині божественні істини. Варто зазначити, що у святоотцівських текстах поняття “ум”, “розум” і “думка” часто розмежовуються. Так, Іоан Дамаскін пише, що ум являє собою найчистішу частину душі, її очі: “... не іншу, порівняно з нею самою, але найчистішу частину її, бо як око в тілі, так ум в душі” [4, с. 81]. Інші пов’язують ум з найтоншою увагою. У концепції Василя Суразького ум діє через почуття. Можливо, саме тому деякі дослідники вважали, що Василь Суразький надавав перевагу ірраціональному в людському “Я”, де Бога можна осягнути лише своїм внутрішнім інтуїтивним пізнанням, а раціональне мислення і логіку вважав непотрібною. На нашу думку, це не зовсім так. В. Суразькому був притаманний свій тип раціоналізму. Він мислить, обґрунтовує, наводить логічні докази своєї позиції, цитуючи тексти тогочасних авторитетів та Святого Писання. Василь Суразький неодноразово зазначає, що тільки застосувавши всю зовнішню мудрість і розумову силу знань, викладених у Святому Письмі, можна зрозуміти божественну істину: “Дух Святий їм відкрив і пояснив, і сміливими їх зробив” [17, с. 610]. До того ж, на його думку, це є обов’язком кожного справжнього християнина. При цьому В. Суразький був глибоко переконаний, що не слід намагатися проникнути “тілесним” розумом у недосяжні таємниці “одкровення”. На нашу думку, причиною деякого ірраціоналізму Суразького могла бути сильна любов до своєї віри, до свого краю. Як відомо, сильні емоції блокують раціональне мислення.

Усвідомлюючи необхідність і корисність світського знання, він обмежує сферу його застосування, орієнтує його “тільки к звичаю штовп право глаголати й к наостренню разума й выполераванью его”. Людина, яка розвиває свій розум, але не пізнає Бога, просто хоче самоствердитися. А це є гординя. Таким чином, велика сума знань не навчає добру, а тому головною повинна бути мудрість духовна, божественна, висловлена в Біблії: “Понеже божественныя догматы выше всякого зрима существенаго и бестелесного, верою токмо зрима и познаваема” [17].

Він різко критикував спроби деяких західноєвропейських мислителів застосувати світське знання (природознавство, математику тощо) для пояснення виражених у релігійних поняттях найвищих таємниць буття, зокрема обґрунтування догмату Трійці. На нашу дум-

ку, несприйняття Василем Суразьким раціоналістичних принципів тлумачення церковних істин пояснюється не просто обґрунтуванням вишості релігійного світогляду над світським знанням, а й тим, що будь-які “конкуруючі” інтелектуальні концепти (філософські, наукові тощо), не освячені минулим, він пов’язував із потенційною загрозою знищення власної віри, культури і народності. Він мав стійку позицію, апелюючи до вихідної “зрозумілості” самої традиції, відстоював свої переконання бути відданим ідеалам східнослов’янської спільноти. Ідея вірності православному вченню, необхідності дотримуватися встановлених предками основ духовного і суспільного життя, захисту надбання свого народу від усього іноземного проходить крізь усю “Книгу”. Саме збереження власних традицій здатне, на думку В. Суразького, сформувати та зберегти особисту та групову ідентичність, бути ресурсом перед різними випробуваннями.

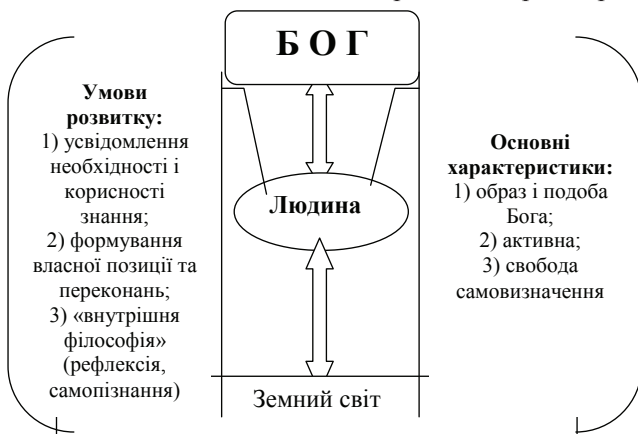
Таким чином, усе сказане дає змогу зробити висновок, що саме положення про триєдиного Бога лягло в основу формулювання внутрішньої сутності особистості як психологічної категорії, маючи на увазі її цілісну структуру, гармонійну поєднаність підструктурних компонентів, триєдиний підхід, що являє собою інтелектуально-емоційно-вольовий комплекс. Особливо це проявляється в тому, коли ми під моделлю особистості розуміємо взірць найвищої досконалості. Орієнтація на досконалість аж до рівня Бога – елективний шлях динамічного розвитку особистості. “Тут важливо відзначити, що початок його пов’язаний з виникненням християнства. Це не значить, що до і поза християнством не зустрічались індивіди, які проявляли високі особистісні якості. Але лише християнство оголосило особистість – образ і подобу Божу – безмежно вільну, як Він і безмежно відповідальну, як Він, – вищою цінністю і метою, до якої повинен прагнути кожен, і дало приклад в образі Христа” [1, с. 17].

Процес духовного перетворення починається з докорінної зміни свідомості і вимагає перебудови всієї людини, її природи. Насамперед, людина повинна усвідомити подвійність своєї природи. У цьому процесі вирішальна роль відводиться покаянню. Суть покаяння полягає у зміні способу життя і означає процес духовного перетворення. Це вимагає активних зусиль людини у боротьбі з негативними проявами своєї природи і є процесом самотворення, саморозвитку. Концепт покаяння відкриває в процесі самотворення суттєвий аналітичний аспект: щоб боротися з пристрастями, необхідно їх досконало знати і вміти розпізнавати їхню присутність у собі. Тому самотворення передбачає самоспостереження, самоаналіз власних вчинків,

думок, психічних станів, самооцінку, тобто ретельну інтроспекцію, що є основою самопізнання.

Отже, проведений історико-психологічний аналіз творчої спадщини Василя Суразького, зокрема його твору “Книга про єдину істинну православну віру” щодо змісту ментальної моделі світу людини, уявлень про образ людини в ментальному просторі, її положення серед ціннісних пріоритетів того часу показав, що людина має власний унікальний внутрішній світ. Вона має подвійну природу і підкоряється законам ества, у той же час, є образом і подобою Бога. Узагальнене та схематичне розуміння ментальної моделі світу подано на рис. 4.

З рис. 4 ми можемо побачити особливий спосіб світосприйняття та мислення тогочасних людей, який, безумовно, сформувався впродовж тривалої історії розвитку нашого народу. Увесь світ у тогочасних уявленнях поділявся на духовний (невидимий) та земний (видимий, чуттєвий). Центральним компонентом, Творцем і опікуном світу і людини був Бог. Людина виконувала функцію посередника у комунікаційному процесі між Богом та земним світом. Водночас, вона відчувала себе особистістю (а не просто річчю серед речей природи), здатною осмислювати свої вчинки, помилки, оцінювати їх і прагнути наближення до Бога – вдосконалюватися, прославляти своїми ділами свого Творця. Любов до Бога і ближнього розумілася, насамперед, як любов до віри предків, свого народу і його духовних цінностей, а активне самотворення та самовдосконалення – як максимальне застосування своїх талантів і здібностей для творення “добрих справ”.



**Рис. 4. Ментальна модель світу в богословській спадщині Василя Суразького**



Як показало дослідження, розуміння нового досвіду відбувається на основі вже відомих стереотипних ситуацій, які зберігаються в пам’яті. Вони задіюються в процесі інтерпретації та допомагають співвіднести конкретні переживання та дії з ментальними репрезентаціями. Тому перспективою подальших наукових досліджень є відтворення цілісної картини досвіду нашого минулого у пізнанні таємниць психічного.

### Література:

1. Арсеньев А. А. Глобальный кризис и личность / А. А. Арсеньев // Мир психологии и психология в мире. – 1994. – № 10. – С. 13-24.
2. Белокопытов Ю. Н. Фрактально-синергетический образ нелинейного мира / Ю. Н. Белокопытов // Мир психологии. – 2003. – № 4. – С. 116–132.
3. Грановская Р. М. Психология веры / Р. М. Грановская – СПб. : Издательство “Речь”, 2004. – 576 с.
4. Св. Иоан Дамаскин. Точное изложение православной веры. – М. – Р. /Д., 1992. – Репринтное воспроизведение издания 1894 г.
5. Дружинин В. Психология [Текст] : учебник для гуманитарных вузов. / В. Дружинин. – СПб. : Питер, 2001. – 656 с.
6. Дубов И. Г. Феномен менталитета: психологический анализ / И. Г. Дубов // Вопросы психологии. – 1993. – № 5. – С. 20-29.
7. Жукова Н. Картина світу, образ світу і модель світу у їх специфіці та взаємодії / Н. Жукова // Наукові записки. Серія: філологічні науки. Випуск 89 (1). У 5 ч. – Кіровоград: РВВ КДПУ ім. В. Винниченка, 2010. – 430 с. - С. 416 – 422.
8. Копержинський К. Український письменник XVI століття Василь Суразький / К. Копержинський // Наук. зб. Української Академії наук за рік 1926. – К., 1926. – Т. 21.
9. Кралюк П. М., Якубович М. М. Василь Суразький: апологія православної традиції / П. М. Кралюк, М. М. Якубович. – Острог: Видавництво Національного університету “Острозька академія”, 2011. – 212 с.; іл.
10. Мельник О. А. Психологічна реконструкція образу людини в ментальному просторі княжої доби [Текст] / О. А. Мельник // Актуальні проблеми психології / Ін-т психології ім. Г. С. Костюка АПН України. – К. : Вид-во НПУ ім. М. П. Драгоманова, 2009. – Т. 8. – Вип. 6 : Психологічна теорія і технологія навчання. – С. 177-186.
11. Никитин М. В. Курс лингвистической семантики / М. В. Никитин. – [2-е изд., доп. и испр.] – СПб. : Изд-во РГПУ им. А. И. Герцена, 2007. – 819 с.
12. Паславський І. В. 3 історії розвитку філософських ідей на Україні в кінці XVI - першій третині XVII ст. / І. В. Паславський – К. : Наукова думка, 1984.

13. Постовалова В. И. Картины мира в жизнедеятельности человека // В. И. Постовалова // Роль человеческого фактора в языке: Язык и картина мира. – М. : Наука, 1988. – С. 12-69: 19-22.

14. Селіванова О. О. Лінгвістична енциклопедія / О. О. Селіванова – Полтава: Довкілля, 2010. – 844 с.

15. Смульсон М. Л. Смысл жизни в ментальной модели мира / М. Л. Смульсон // Психологические проблемы смысла жизни и акме: Материалы X симпозиума. / Под ред. Г. А. Вайзер, Е. Е. Вахромова. – М., 2006. – С. 28-29.

16. Смульсон М. Л. Специфіка ментальної моделі світу в старості / М. Л. Смульсон // Наукові студії з соціальної та політичної психології. – Вип. 13 (16). – К., 2006. – С 139-155.

17. Суражский В. О единой истинной православной вере и о святой соборной апостолской церкви, откуда начало приняла и како повсюду распростресея / В. Суражский // Памятники полемической литературы в Западной Руси. – СПб., 1882. – С. 601-938.

18. М.-Л. А. Чеп. Історико-психологічна реконструкція процесу і результату української етносихогенези // Збірник наукових праць Інституту психології імені Г. С. Костюка НАПНУ/ Проблеми загальної та педагогічної психології, т. XIII, ч. 5. – С. 395 – 401. [Режим доступу]: [http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc\\_gum/pzpp/2011\\_13\\_5/395-401.pdf](http://www.nbuv.gov.ua/portal/soc_gum/pzpp/2011_13_5/395-401.pdf).